

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Sławomir Ambroziak

MAŁGA. HISTORIA PEWNEJ WSI MAZURSKIEJ

Małga była najstarszą miejscowością na terenie gminy Jedwabno. Przypuszcza się, że istniała już w okresie przedkrzyżackim. Wieś leżała na obszarze, historycznej już, puszczy Patrak, której pozostałościami są Lasy Napiwodzkie i Dłuzeckie. Otoczona była od wschodu rzeką Omulew, a od południa, północy i północnego zachodu trzema jeziorami, których pozostałościami dzisiaj są groźne bagna. Dotrzeć do Małgi bez przeszkód można było jedynie od strony południowo-zachodniej oraz od północy, pomiędzy dwoma jeziorami. Nazwa Małga pochodzi od słowa Malien, którym to Prusowie określali rzekę Omulew¹. Na mapie Caspara Hennenbergera z 1576 roku Małga oznaczona jest właśnie jako Malien². Inną nazwą Małgi (używaną i dzisiaj) jest Ruda, która wywodzi się od znajdujących się tu i kiedyś wykopywanych darniowych rud żelaza. Ludność Małgi w okresie krzyżackim składała się z polskich osadników z terenu Mazowsza oraz schrystianizowanych Prusów. Taki skład etniczny wynikał z faktu, iż Małga znajdowała się na granicy osadnictwa mazowieckiego, prowadzonego przez Zakon i wtórnego pruskiego, prowadzonego przez biskupstwo warmińskie. Krzyżacy początkowo zezwalali Mazowszanom tylko na okresowy wstęp do puszczy. Sezonowi mieszkańcy osiedlili się z czasem na stałe. O sile osadnictwa polskiego na tych terenach świadczy fakt, iż już w 1343 roku wymienia się Rudę nad Omulwią (Małga) w urzędowej skardze Mazowszan przeciwko Zakonowi³. Pod względem administracyjnym Małga w okresie krzyżackim należała do komornictwa nidzickiego, wchodzącego w skład komturstwa ostródzkiego (powstało ono w 1341 r.). Pierwszym aktem urzędowym dotyczącym Małgi był, wystawiony w Nidzicy 25 czerwca 1403 roku przez komtura ostródzkiego Hansa von Schönfeld, przywilej na kuźnicę żelazną dla mistrza hutnickiego Ekarta⁴. Zalegające w okolicy Małgi darniowe rudy żelaza spowodowały, iż stała się ona ośrodkiem pozyskiwania i przetwarzania tego metalu. Przywilej dla Ekarta jest prawdopodobnie dużo

¹ G. Leyding, *Opanowanie Galindii przez Zakon Krzyżacki*, w: *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu*, pod red. J. Jąloszyńskiego, Olsztyn 1962, s. 95.

² C. Hennenberger, *Prussiae das ist des Landes ze Preussen wahrhaftige Beschreibung*, Königsberg 1576. Mapę tę wydawano wielokrotnie i pod zmierzonym tytułem.

³ *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1962, s. 95.

⁴ M. Meyhöfer, *Die Landgemeinden des Kreises Neidenburg. Ein Beitrag zur Besiedlung, Bevölkerungsentwicklung und Wirtschaftsgeschichte vom 14. Jahrhundert bis 1945*, Landshut 1969, s. 210. Zob. także: G. Knieß, G. Rohde, *Ortsverzeichnis der Gemeinden des Kreises Neidenburg*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein Ostpreussisches Heimatbuch*, Landshut 1968, s. 407; *Der Kreis Neidenburg/Ostpreußen im Bild*. Hrsg. von W. I. Becker und G. Toffel, Bd. 1, Leer 1986, s. 239.

późniejszy niż sama kuźnica. Być może rudę w tej okolicy pozyskiwano już w okresie przedkrzyżackim. Z 1405 roku pochodzi przywilej dla karczmarza Mertena (Marcina) Nowieskiego, który otrzymał 3 łany ziemi ornej oraz 1 łan i 15 mórg łąk⁵.

W latach 1412–1413 Małga stała się przez chwilę areną wielkiej polityki. Miało to związek z zakończoną w 1411 roku wojną polski z Zakonem (1409–1411). Konflikt stał się przedmiotem sądu polubownego króla węgierskiego i niemieckiego Zygmunta Luksemburczyka. W orzeczeniu wydanym 1 października 1412 roku w Budzie Zygmunt Luksemburczyk powierzył badanie kwestii przez niego nie rozstrzygniętych i realizacji jego wyroku wyznaczonemu przezeń specjalnemu wysłannikowi – licencjatowi obojga praw Benedyktowi Makrai. Misja Makrai trwała od 10 listopada 1412 do 12 czerwca 1413 roku⁶. W tym czasie Makrai odbył podróże do Brześcia Kujawskiego przez Toruń, Malbork, Labiewo, Ragnit, Małgę na Litwę do Kowna i Wilna, a następnie do Warszawy, Małgi, Nidzicy, ponownie do Małgi, Krzynowłogi, Ciechanowa, Radzonowa, Rypina, Lipna, Gniewkowa, Inowrocławia, Nakła, Łobżenicy, Szczecinka, Słupska i z powrotem do Brześcia Kujawskiego, a potem już do Krakowa⁷. Po powrocie z Litwy do Warszawy Makrai rozpatrywał mazowiecko-krzyżackie zatargi graniczne. Było to na przełomie lutego i marca 1413 roku. 11 marca tego roku Makrai udał się do Małgi. Małga nie została wybrana przypadkowo, znajdowała się bowiem w pobliżu terenów, które stanowiły główny element sporu Mazowsza z Zakonem. Chodziło o okolicę, w pobliżu której przebiegała dawna granica sprzed 1341 roku, wyznaczona wzdłuż późniejszego Szwedzkiego Wału⁸ i Wału Starego, jak i ta, którą ustalono w 1343 roku w Bratianie. Wybór Małgi dawał więc możliwości dokładnej analizy przebiegu owych granic oraz przesłuchania świadków. Po 11 marca 1413 roku Makrai udał się do Nidzicy, gdzie spotkał się z pełnomocnikami Zakonu, na których czele stał kanonik warmiński Kaspar Schuwenpflug. Po burzliwych rozmowach nie udało się wysłannikowi doprowadzić do szybkiej ugody, dlatego też postanowił on przeprowadzić szczegółowe badanie spornych kwestii. Udał się więc znów do Małgi, gdzie 15 marca 1413 roku powiadomił pełnomocników obu stron o terminie rozprawy, którą wyznaczył na dzień następny. Pełnomocnikami książąt mazowieckich, Siemowita IV i Janusza I byli: Dadźbor, syn Nasięgniewa ze Szczawina herbu Prawdzic, Adam Świnka z Zielonej, Stanisław ze Strzegowa. Krzyżacy, uznawszy postępowanie Makrai za stronnictwo, oskarżyli go o przekupienie przez Polskę i Litwę. W dniu rozprawy, 16 marca złożyli protest i podjęli próby zakwestionowania wiarygodności sędziego. Makrai w obawie o własne bezpieczeństwo opuścił terytorium państwa zakonnego, udając się przez Wielbark do Krzynowłogi. Tak zakończyła się największa rozprawa sądowa w dziejach Małgi.

21 marca 1450 roku został wybrany na urząd wielkiego mistrza Ludwig von Erlichshausen. Było tradycją, że wielki mistrz w pierwszych dniach po wyborze na urząd przyjmował hołd od przedstawicieli stanów na pierwszym zjeździe zwołanym w tym celu przez namiestnika, natomiast w następnych miesiącach odbywał podróż po wszystkich

⁵ M. Meyhöfer, op. cit., s. 210.

⁶ Fragment dotyczący misji B. Makrai opieram na: W. Sieradzan, *Spory graniczne między Mazowszem a Zakonem Krzyżackim w XIV w. i w I połowie XV w.*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1996, nr 3, s. 354–356.

⁷ Ibidem.

⁸ Chodzi o Wał Zimnowodzki (niem. Schwedenwall) – okop obronny między wsiami Zimną Wodą i Wałami.

okręgach, przyjmując osobiście hołd poddanych. Ludwig von Erlichshausen poświęcił na swój objazd prawie cztery miesiące (V–IX 1450 r.). Po odebraniu hołdu w Szczytnie (15 VII 1450 r.) wielki mistrz udał się do Małgi. Mieszkańcy Małgi hołd złożyli 16 sierpnia. Wynika to z dokumentu sprawozdawczego z objazdu wielkiego mistrza, w którym jest napisane: „Ziemianie polscy i pruscy, zasiedzieli w puszczy wokół Małgi, hołdowali na Małdze w niedzielę po Wniebowzięciu Marii Panny”⁹. Z Małgi wielki mistrz udał się do Nidzicy, gdzie jeszcze tego samego dnia (16 sierpnia) odebrał hołd.

Małga rozrastała się w następnych stuleciach. W 1505 roku niejaki Pucki otrzymał przywilej na prowadzenie karczmy¹⁰. W 1511 roku mieszkańcy Małgi otrzymali zapis na 7 łąnów z prawem chełmińskim. W 1579 roku Małga obejmowała 12 łąnów¹¹. 13 czerwca 1618 roku Conrad Burken otrzymał prawo łowienia ryb w otaczających Małgę jeziorach Malgeteich i Karauschensee¹². Przed rokiem 1579 powstał w Małdze kościół ewangelicki, który w nieznanym bliżej czasie, ale także przed rokiem 1579, został filią kościoła parafialnego w Jedwabnie¹³. Fundatorami tego kościoła byli mistrz hutniczy Jorgo i karczmarz Gregor. Drewniana wieża kościoła pochodziła z 1722 roku, a dwa dzwony z: 1637 i 1729 roku. W każdą trzecią niedzielę miesiąca przyjeżdżał do Małgi w celu odprawienia nabożeństwa proboszcz z Jedwabna. Od roku 1738 zaangażowano w Małdze katechetę, który miał wyklądać katechizm w te niedziele, w które nie przyjeżdżał pastor z Jedwabna¹⁴. Spis podatkowy z 1717 roku określał Małgę następująco: „Małga jest wsią szkatułową i rybaccą, liczącą 10 gospodarstw szkatułowych. Łąki są bagniste, sianokosy bardzo nędzne”¹⁵. O sytuacji majątkowej mieszkańców Małgi na początku XVIII wieku świadczy sprawozdanie z dokonanej przez arcybiskupa Gottfrieda Pauliego z Zalewa i zarządcę urzędowego z Nidzicy inspekcji szkolnej w Małdze, pochodzące z 23 marca 1718 roku. Oto jego fragment: „Ale rodzice są opieszali w posyłaniu swoich dzieci do szkoły, tłumacząc się biedą i dużą pracą”¹⁶. Mimo wszystko budowa szkoły w Małdze ruszyła. Potwierdza to dokument proboszcza Wasiańskiego z Nidzicy z 10 maja 1714 roku, w którym informuje on, iż dla szkoły kościelnej w Małdze otrzymał obiecanych na budowę 15 talarów¹⁷. Pochodzący

⁹ M. Toeppen, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußisches Landes und Kulturgeschichte*, Danzig 1870, s. 150 (I wyd. pol. *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Olsztyn 1995, s. 152; II wyd. pol. Olsztyn 1998).

¹⁰ *Szczytno*, s. 150.

¹¹ Ibidem.

¹² M. Meyhöfer, op. cit., s. 210.

¹³ Max Toeppen w swej *Geschichte Masurens* na s. 219 (wyd. pol. s. 203) pisze, iż było to przed 1721 r. Sprawozdanie z wizytacji kościelnej biskupa pomorzańskiego Johanna Wiganda z 3 kwietnia 1579 r. wymienia Małgę jako wioskę należącą do parafii Jedwabno. Fakt ten pozwala autorowi stwierdzić, że kościół w Małdze stał się filią kościoła parafialnego w Jedwabnie przed 1579 r..

¹⁴ A. Harmoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890, s. 186–187.

¹⁵ „Malga ist ein Schatull- und Fischerdorf, in dem zehn Chatuller wirtschaften. Die Wiesen sind sumpfig die Heuernte ist sehr dürftig” – cyt. za: M. Meyhöfer, op. cit., s. 211.

¹⁶ „Aber die Eltern sind säumig darin, ihre Kinder zur Schule zu schicken, entschuldigen sich mit Armuth und vieler Arbeit” – cyt. za: R. Grenz, *Das Schulwesen*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreussisches Heimatbuch erarbeitet und gestaltet von Oberstudiendirektor Max Meyhöfer*, Landshut 1968, s. 77. Zob. także: F. Suchalla, *Geschichte des Dorfes Gedwangen (Jedwabno)*, Selbstverlag Essen 1994, s. 119.

¹⁷ R. Grenz, op. cit., s. 80.

z 1782 roku spis podatkowy wymieniał w Małdze 12 gospodarstw szkatułowych¹⁸. W tym roku Małga liczyła już 60 dymów¹⁹.

Duży wpływ na rozwój Małgi miała kuźnica żelaza²⁰. Przetwarzała ona do końca XVI-II wieku. Oprócz rud wydobywanych w Małdze korzystała ona z rudy wykopywanej we wsiach Sadek i Ruskowo w okręgu nidzickim. Kuźnica upadła na skutek przegranej konkurencji z żelazem sprowadzanym ze Szwecji. Wytapiane żelazo w Małdze było grubsze i bardziej kruche niż szwedzkie, choć znawcy twierdzili, że ruda z tych ziem po odpowiednim procesie przetwarzania mogłaby dorównać szwedzkiej²¹.

W XVI–XVIII wieku Prusy Książęce przechodziły kilka zmian w podziale administracyjnym. W podziale Prus z 1525 roku na okręgi (Sambia, Natangia, Górne Prusy) i starostwa, Małga znalazła się w starostwie nidzickim w okręgu Górne Prusy. Po utworzeniu w latach 1732–1736 kamer wojenno-skarbowych i po podziale Prus na 7 powiatów landrackich w 1752 roku, Małga weszła w skład powiatu nidzickiego, który podlegał kamerze w Królewcu.

W 1807 roku przez Małgę, jak i przez całe Prusy, przetoczyła się nawała napoleońska. Wiosną na tych terenach zjawiała się polska dywizja gen. Zajączka. Obsadziła ona przejścia od górnej Łyny po Omulew do Małgi. Na prawo od Małgi, aż do Wielbarka, stały francuskie oddziały gen. Gazona. Po przeciwnej stronie dziesięć pułków kozackich było rozlokowanych od Giław przez Pasym, Szczytno do Szyman. Pułkami tymi dowodził z Grzegorzówek za Pasymiem ataman Płatow²². Żołnierze polscy, znajdujący się w Małdze, zamienili kościół w stajnię dla koni, a ławek kościelnych używali jako opału²³. W maju 1807 roku dowodzący wojskami rosyjskimi Beningsen chcąc zamaskować atak w kierunku Dobrego Miasta nakazał atamanowi Płatowowi wywoływać niepokoje, co miało skierować uwagę marszałka Davouta na ten kierunek. Wykonując to zadanie kozacy atamana Płatowa znieśli 13 maja polski posterunek w Małdze²⁴. Inny oddział kozacki uderzył zaś na francuskie oddziały pod Wielbarkiem.

Klęski Prus w wojnach z napoleońską Francją zmusiły do reformy państwa. Od 1818 roku podstawą podziału administracyjnego stały się powiaty wchodzące w skład rejencji, a te z kolei w skład prowincji. Małga znalazła się w powiecie nidzickim, wchodzącym w skład rejencji królewieckiej, w prowincji Prusy Wschodnie. Następną zmianą podziału administracyjnego nastąpiła w 1905 roku, gdy utworzono koleną rejencję – olsztyńską. W jej skład wszedł także powiat nidzicki. Granice powiatu nidzickiego pozostały bez zmian do 1955 roku, gdy na skutek nowego podziału administracyjnego cały okręg Jedwabna wraz z Małgą znalazł się w granicach powiatu szczycieńskiego.

¹⁸ M. Meyhöfer, op. cit., s. 211.

¹⁹ *Szczytno*, s. 95.

²⁰ Caspar Hennenberger na swej mapie oznaczył piec hutniczy w Małdze znakiem młota.

²¹ M. Toeppen, op. cit., s. 392 (w wyd. pol. s. 328). W sierpniu 1886 r. w Małdze przez kilka dni utrzymywały się na niebie „dziwne, świecące się niby tęcza koła”. Podobne zjawiska występowały w Małdze i w innych latach. Zachowały się relacje również z XVIII w. Relacja o takim wydarzeniu w 1937 r. pochodzi z ust naocznego świadka, Marty Sienkiewicz z domu Mack, byłej mieszkanki Małgi: „ciemne chmury i białe, duży bukiet z ogonem na niebie, jakby różę”. Edward Martuszcwski stwierdził, że są to prawdopodobnie anomalie pogodowe wywołane przez nagromadzoną rudę.

²² *Ibidem*, s. 415.

²³ A. Harnoch, op. cit., s. 186.

²⁴ *Ibidem*.

W 1818 roku Małga liczyła 61 dymów i 163 mieszkańców²⁵. O rozwoju demograficznym wsi świadczy liczba uczniów szkoły w Małdze w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku: w 1838 było ich 85, 1839 – 92, 1840 – 96, 1841 – 95, 1842 – 100, 1843 – 89, 1844 – 102, 1845 – 90, 1846 – 72, a w 1847 roku – 83 (w tym 40 dziewczynek i 43 chłopców)²⁶. Liczba gospodarstw w Małdze w 1842 roku wynosiła 14²⁷.

W 1889 roku małdzka filia parafii Jedwabno otrzymała własnych duchownych²⁸. Pastorami do 1945 roku byli kolejno: Richard Grzybowski, Eduard Bachor, Egon Bollman, von Malm, Erich Woronowicz, Kurt Bonacker, Helmut Robscheit²⁹. W roku 1895 została założona w Małdze samodzielna parafia. Parafia ta liczyła w 1896 roku 911 osób, w 1901 – 860, a w 1907 – 945 osób³⁰. W 1912 roku parafian było 769 (671 wśród nich to Mazurzy). Każdy pastor musiał znać język „mazurski”³¹. W 1900 roku rozpoczęto budowę nowego kościoła ewangelickiego. Budowano go w miejscu starego, drewnianego. Pracami kierował mistrz budowlany Dellert z Nidzicy³². Kościół ukończono w 1902 roku. Zbudowano go z czerwonej cegły. Posiadał dwa dzwony. Wnętrze było skromne. Ołtarz przedstawiał Chrystusa na Krzyżu. Ołtarz wraz z amboną tworzył całość. Stare organy, sprowadzone w 1858 roku z Jedwabna zastąpiono nowymi, zbudowanymi przez Nowaka z Królewca³³. Do parafii, obok mieszkańców Małgi, należeli także mieszkańcy Rekownicy (Großwalde), Pieca (Malgaofen), Retkowa (Rettkau), Dębowa (Eichenau), Jastrzębiej Góry (Habichtsberg), Uścianka (Trothy)³⁴. Ciekawych informacji na temat parafii w Małdze dostarcza sprawozdanie z wizytacji dokonanej 11 sierpnia 1898 roku (czwartek) przez komisję pod przewodnictwem generalnego superintendenta Brauna z Królewca. Dowiadujemy się z niego, że w roku tym, obok 881 parafian – Polaków było tylko 30 parafian – Niemców. Bardzo dobrze oceniono śpiew chóru kościelnego, natomiast słabo grę na organach. Bardzo słabo oceniono wykłady proboszcza Grzybowskiego. Z powodu braku plebanii proboszcz musiał wynajmować mieszkanie. W sprawozdaniu znajdujemy także wzmiankę o przyszłej budowie nowego kościoła (o czym wyżej)³⁵.

Małgę, przez krótki okres na przełomie XIX i XX wieku zamieszkiwało kilka osób pochodzenia żydowskiego. Spis ludności z 1 grudnia 1871 roku nie podaje jeszcze ani jednej takiej osoby, natomiast z 1 grudnia 1885 roku wymienia ich siedem. Kolejny spis ludności z 2 grudnia 1895 roku nie wymienia żadnej osoby pochodzenia żydowskiego, z 1 grudnia 1905 mówi o jednej osobie, a już spis z 16 czerwca 1924 roku nie wymienia osób pochodzenia żydowskiego³⁶.

²⁵ Szczytno, s. 222.

²⁶ Archiwum Państwowe w Olsztynie, Rejencja Olsztyńska, I 1054. *Die Bau der Schule in Malga 1820–1851*.

²⁷ M. Meyhöfer, op. cit., s. 211.

²⁸ F. Suchalla, op. cit., s. 212.

²⁹ K. Stern, *Die Kirchen, w: Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreussisches Heimatbuch*, Landshut 1968, s. 298.

³⁰ W. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI–XX w.*, Reformacja w Polsce, 1953–1955, t. 12, s. 359.

³¹ *Die evangelischen Kirchengemeinden in Ostpreußen und Westpreußen in den Pfarr-Almanachen von 1912 und 1913*, Hamburg 1987, s. 65.

³² M. Meyhöfer, op. cit., s. 212.

³³ W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Göttingen 1968, Bd. 2, s. 126.

³⁴ *Der Kreis Neidenburg/Ostpreußen*, Bd. 1, s. 239.

³⁵ I. Gundermann, W. Hubatsch, *Die evangelischen General-Kirchen- und Schulvisitationen in Ost- und Westpreußen 1853 bis 1944*, Göttingen 1970, s. 471–492.

³⁶ R. Grenz, *Zur Geschichte der jüdischen Einwohnerschaft des Kreises Neidenburg – Einlage zum Heimatbuch „Kreis Neidenburg“*, Landhut 1968.

W 1899 roku została wybudowana z żużlu tak zwana „czarna szosa” z Małgi do Kota (Omuleföfen), gdzie dochodziła ona do drogi Nidzica – Jedwabno. Budowali ją wspólnie mieszkańcy obu wiosek. Do wybuchu I wojny światowej wszystkie drogi prowadzące z Małgi zostały wysypane żużlem³⁷.

W 1910 roku mieszkało w Małdze 496 osób, a cała powierzchnia wsi z gruntami uprawnymi wynosiła 1845 ha³⁸.

W 1914 roku przyszła kolejna zawierucha dziejowa. Na Prusy uderzyły dwie armie rosyjskie. Od południa nacierała armia „Narew” gen. Aleksandra Samsonowa, która po początkowych sukcesach w bitwie pomiędzy Działdowem a Olsztynkiem (tzw. bitwa pod Tanenbergiem) poniosła klęskę i rozpoczęła odwrót. Pomiedzy Nidzicą a Szczytnem znalazła się w okrążeniu. Samsonow w leśniczówce pod Wielbarkiem popełnił samobójstwo. Rozbici Rosjanie przechodząc przez Małgę i okolice zostawili po sobie bardzo dużo sprzętu wojakowego: broni, środków transportu itp. Skapitulowali nie mając szans na przebicie. Z tymi wydarzeniami wiąże się legenda tzw. skarbu Samsonowa, czyli nie odnalezionej kasy armii „Narew”. Stała się ona przedmiotem poszukiwań przez następne dziesięciolecia. W trakcie tych poszukiwań w lasach, w okolic Małgi jeden z poszukiwaczy znalazł puszkę z włożonym do niej sztandarem i orderem carskim³⁹. W 1918 roku I wojna światowa zakończyła się. W Małdze została ustawiona przy kościele kamienna tablica z nazwiskami poległych żołnierzy niemieckich, pochodzących z Małgi i okolicznych wsi.

Decyzją konferencji pokojowej w Paryżu odbył się 11 lipca 1920 roku na Warmii, Mazurach i Powiślu plebiscyt, mający zadecydować o przynależności państwowej, który Polsce przyniósł zupełną klęskę. W Małdze oddano za Niemcami 383 głosy, na Polskę zaś nie głosował nikt. W majątkach Małgi oddano za Niemcami 5 głosów, na Polskę również nikt tu nie głosował⁴⁰.

W Małdze w 1939 roku były 92 domy, w których mieszkało 100–105 rodzin; na koloniach – 14 domów i 15 rodzin. Liczba mieszkańców w 1939 roku wynosiła 481⁴¹. Pracą na roli zajmowało się 327 osób, w przemyśle i rzemiośle pracowało 47, natomiast w handlu i komunikacji – 15 osób. Zatrudnienie mieszkańców Małgi można też podzielić ze względu na sposób wykonywanej pracy. Samodzielnie (na własny rachunek) pracowało 118 osób, urzędników i pracowników było 33, natomiast robotników 141. Istniała jeszcze grupa 117 osób, które pracowały jako „pomoc w rodzinie”, np. synowie pracujący u ojca prowadzącego gospodarstwo⁴². W 1939 roku było w Małdze 69 gospodarstw, 25 z nich posiadało powierzchnię od 0,5 do 5 ha, 16 – od 5 do 10 ha, 16 – od 10 do 20 ha, 12 – od 20 do 100 ha⁴³. Intensywnie prowadzona w okresie międzywojennym melioracja powodowała zwiększenie w 1938 powierzchni gospodarczej wsi o 31% w porównaniu do 1922 roku⁴⁴. Małga posiadała wszystkie instytucje publiczne, była siedzibą urzędu obwodu administracyjnego, do którego

³⁷ M. Meyhöfer, op. cit., s. 211.

³⁸ Ibidem, s. 210.

³⁹ W. Katarzyński, *Małga – wieś, której nie ma*, Gazeta Olsztyńska z 27–29 X 1995.

⁴⁰ P. Wagner, *Die Volksabstimmung am 11 Juli 1920*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreussisches Heimatbuch*, Landshut 1968, s. 135.

⁴¹ M. Meyhöfer, op. cit., s. 210.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, s. 212.

⁴⁴ Ibidem, s. 211.

należały wsie: Małga, Dębowiec, Rekownica. Kierownikiem tego urzędu w 1939 roku był Kurt Kroll, a w 1944 roku Michael Jendral⁴⁵. Była także poczta mieszcząca się u Arendta. Listonoszem był Brenda. Przy drodze do Pieca (Malgaofen) znajdował się posterunek policji, w którym mieszkał policjant. Urzędnikiem stanu cywilnego był Preuß. Urząd ten obejmował cztery wioski: Małgę, Piec, Dębowiec i Kot⁴⁶. Szkoła w 1939 roku była dwuklasowa. Ostatnimi nauczycielami byli Schulz i Burgard⁴⁷. Szkoła wraz z kościołem, plebanią i cmentarzem tworzyła centrum wsi. Ostatnimi pastorami w Małdze byli Kurt Bonacker i Helmut Robscheit⁴⁸. Małga posiadała straż pożarną z remizą. Komendantem straży pożarnej był Richard Dreyer, zaś jego zastępcą Gustaw Sagorny⁴⁹. Przy drodze do Dębowca znajdowało się przedszkole. Do celów rekreacyjno-sportowych służył plac gimnastyczny i większy plac sportowy. Znajdował się na nim obelisk z napisem „Adolf Hitler”⁵⁰. W chwili obecnej obelisk ten jeszcze się tam znajduje – jest przewrócony, po napisie nie ma już śladu. Teren, na którym kiedyś był plac sportowy (pomiędzy drogami do Wałów i Kota), obecnie jest już częściowo porośnięty lasem. Podczas różnego rodzaju festynów i świąt mieszkańcy Małgi chodzili na strzelnicę. Karczma znajdowała się niedaleko kościoła, u Richarda Dreyera. Została ona dobudowana do domu karczmarza. W Małdze były dwie kuźnie. Jedna znajdowała się u Makówki, a druga u Schustera. Sklep należał do Gustawa Joachima (obok przedszkola), który wypiekał też chleb, ale w niedużej ilości, ponieważ większość mieszkańców Małgi piekła sobie sama. Drugi, mniejszy sklep, znajdował się zaraz obok Joachima, u Kolka. Rzeźnikiem we wsi był Lange. Sołtysiem Małgi był cieśla Wilhelm Mack, a sędziami pokoju Ruskowski i Dreyer⁵¹. Ostatnimi leśniczymi w Małdze byli: Hans Röckner (leśniczówka Gut Malga), Besmens (leśniczówka Karlsberg). W 1927 roku Max Leyk sprzedał państwu swój majątek Przeganisno (Malgamühle). Państwo założyło tam leśniczówkę. Ostatnim leśniczym w Przeganisno był Hoffman⁵². Do dziś istnieją w Małdze stawy, gdzie kiedyś wydobywano rudę żelaza. W stawach tych niewiele jest wody i można je uznać za bagna. Ich głębokość dochodzi do 2 metrów. Ciekawym zagadnieniem jest niemieckie nazewnictwo wiosek otaczających Małgę. Malgaofen (dzisiejsza nazwa – Piec) w dosłownym tłumaczeniu znaczy „małdzki piec”. W miejscowości tej rzeczywiście był piec⁵³, który – jak sugeruje nazwa – dostarczał swe produkty dla Małgi. Podobnie było z Malgamühle (dzisiejsza nazwa – Przeganisno) – „małdzkim młynem”.

1 września 1939 roku rozpoczęła się II wojna światowa. Do 1944 roku jedyną oznaką wojny w Małdze był brak części mężczyzn i informacje o poległych. Na froncie zginęło 19 mieszkańców Małgi⁵⁴. Dopiero w 1944 roku do Małgi dotarła wojna. Zbliżanie się armii

⁴⁵ M. Meyhöfer, *Die Amtsbezirke des Kreises*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Landshut 1968, s. 147.

⁴⁶ P. Wagner, *Der Standesämter im Kreis Neidenburg im Jahre 1939*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, s. 151.

⁴⁷ M. Meyhöfer, op. cit. s. 212.

⁴⁸ *Der Kreis Neidenburg/Ostpreußen*, s. 239.

⁴⁹ F. Suchalla, *Das Feuerlöschwesen im Kreise Neidenburg*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Landshut 1968, s. 164.

⁵⁰ Na podstawie relacji Marty Sienkiewicz, z domu Mack (relacja w posiadaniu autora).

⁵¹ R. Stockert, *Über die Rechtspflege*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, s. 170.

⁵² M. Meyhöfer, op. cit., s. 212.

⁵³ R. Grenz, *Das Handwerk*, w: *Der Kreis Neidenburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, s. 251.

⁵⁴ M. Meyhöfer, *Die Landgemeinden*, s. 212.

radzieckiej zwiastowało ciężkie chwile. Już w listopadzie 1944 roku część mieszkańców zaczęła wyjeżdżać⁵⁵. Jednakże wyjeżdżali w zasadzie ci, którzy nie mieli nic, reszta nie chciała zostawiać dobytku ani rodzinnych okolic. Gdy już zdecydowali się na ten krok, to ciężka zima i bieżąca sytuacja militarna nie pozwoliły na wyjazd. 20 stycznia 1945 roku przez Małgę przeszła pierwsza grupa wojsk radzieckich. Oddziały te nie wyrządziły mieszkańcom Małgi większej krzywdy. Natomiast druga grupa wojsk radzieckich, która znalazła się w Małdze jeszcze tego samego dnia, siała spustoszenie. Część mieszkańców schroniła się wcześniej do mieszkających na kolonii za Omulwią, na lewo od drogi do Szuci (Schuttchen), Stummów. Rosjanie jednak ich tam znaleźli. Mężczyźni zginęli, kobiety zostały zgwałcone. W samej Małdze działy się rzeczy makabryczne. Rosjanie zabijali każdego napotkanego człowieka. Jeden z gospodarzy, Friedrich Brenda przewoził swój dobytek do wyżej wspomnianych Stummów. Podczas jednego z kursów furmanką nie dojechał już do celu. Koło gospodarstwa Gersów, przed samymi stawami rudowymi, natknął się na Rosjan. Ci zabili go, a potem ciało rozjechali czołgami. Dopiero na wiosnę, po zniknięciu śniegu, mieszkańcy Małgi znaleźli w tym miejscu bekształtne ludzkie szczątki. Po szaliku i strzępach ubrania poznano, że był to właśnie Friedrich Brenda. Przez Rosjan zostali zabici: Michael Fomferra, Friedrich Stumm, Willy Stumm, Gottlieb Stach, Walter Rakowski, Joachim Glöckner i jego syn, Kulinna: ojciec i syn, Loch, Horst Matrisch, Grybeck, Waschkowiś i jego żona, Balley (podczas ucieczki), Mrowiński, Chilla⁵⁶. Z mieszkańców Małgi uratowali się ci, którzy schronili się w tzw. Małej Małdze – części Małgi położonej między drogami do Wałów i Kota lub w sąsiednich wioskach, bądź wcześniej wyjechali. Ludzie ukryci w Małej Małdze wyszli z kryjówek dopiero na początku lutego. Ich oczy ujrzwały straszny widok. Połowa zabudowań była zniszczona bądź spalona. Wszędzie leżały ludzkie ciała. Cały dobytek mieszkańców został rozgrabiony przez Rosjan.

Porządkowanie Małgi zaczęło się od pochówku zabitych. Ci, którzy zginęli blisko cmentarza, zostali na nim pochowani. Reszta była chowana tam, gdzie zginęła. Nie było żadnych środków transportu, aby zabitych dostarczać w ciężkich, zimowych warunkach na cmentarz. Silny mróz sprawił, że kopano płytkie groby. Po pochówku zabitych, mieszkańcy zabrali się do porządkowania swych gospodarstw. Małga przypominała wioskę na wpół wymarłą, obok zamieszkanymi były domostwa spalone i opuszczone. Ożywienie nastąpiło w 1947 roku, kiedy przybyli Ukraińcy. Ich sytuacja była równie ciężka jak mieszkańców Małgi. Mieli 1–2 krowy, a czasem i tego nie posiadali. Ciężkie warunki jednych i drugich zmuszały do wzajemnej pomocy, a to budowało wspólne więzi. Podówczas było w Małdze 7 rodzin Mazurów, 24 rodziny Ukraińców i 2 Polaków: Lesińskich i Makowskich. Ta mieszaną społeczność potrafiła ze sobą współżyć. Zarówno ewangeliccy Mazurzy, grekokatoliccy Ukraińcy, jak i katoliccy Polacy modlili się razem w ewangelickim kościele. Nabożeństwa odprawiał przyjeżdżający raz w miesiącu z Pasymia pastor ewangelicki Otton Wittenberg. Z czasem, gdy w Olsztynie utworzono ośrodek kultu prawosławnego, przyjechał do Małgi w celu odprawiania nabożeństwa pop. Wtedy to Ukraińcy zaprosili na to nabożeństwo wszystkich pozostałych, aby mogli oni zobaczyć obrządek ich rodzinnej religii – tak sprawa ta wygląda według ustnych przekazów. Jednakże na co dzień wszystkie chrzty, śluby, pogrzeby obojętnie czy Mazura, Polaka, czy Ukraińca odprawiano w obrządku ewangelickim. Przykładem rodzących się więzi tej społeczności były mieszane małżeństwa.

⁵⁵ O wydarzeniach z lat 1944–1945 piszę na podstawie relacji Marty Sienkiewicz, z domu Mack.

⁵⁶ M. Meyhöfer, *Die Landgemeinden*, s. 212.

Proces ten został przerwany w 1951 roku. Władze zorganizowały wtedy zebranie mieszkańców wsi, na którym oświadczone im, iż ukrywają broń i pomagają grupom leśnym. Jako represję zapowiedziano likwidację wsi i utworzenie poligonu. Od tego czasu zaczęło się straszenie mieszkańców Małgi. Część z nich zaczęła wyjeżdżać. Bardziej uparci jednak trwali. Dopiero w 1954 roku, gdy wojsko przyjechało i nakazało bezwarunkowe opuszczenie wsi w ciągu kilku godzin, skapitulowali ci ostatni. Zaraz też zaczęła się rozbiórka wsi. Za butelkę wódki wojsko dawało łaszczącym się na materiały budowlane, mieszkańcom innych wsi, prawo do rozbiórki. Mieszkańcy Małgi dostali od państwa tylko odszkodowaniw w wysokości zależnej od liczby furmanek, ale były to niewielkie pieniądze, nie rekompensujące straconego majątku. Sam sposób wysiedlania polegał na tym, że trzeba było w krótkim czasie załadować swoje mienie i ruszyć w drogę. Każdy brał tyle, ile był w stanie zabrać. Mieszkańcy Małgi przeprowadzili się do okolicznych wsi lub dalej, niektórzy wyjechali do Niemiec.

Od 1954 roku w Małdze zaczęło gospodarować wojsko. Wioska w krótkim czasie zniknęła z powierzchni ziemi. Z kościoła pozostała tylko wieża, potrzebna wojsku jako punkt obserwacyjny. Z pozostałych budowli zachowały się tylko fundamenty oraz w przypadku jednej szopy fragment murów. Ściągani z całego kraju żołnierze zapisywali na murach wieży kolejne, upływające lata i miejsce swego pochodzenia. Stojące na poligonie bezużyteczne już i częściowo rozmontowane przez wojsko czołgi, samochody oraz grzyby i zwykła ciekawość przyciągały ludzi. Dlatego też natrętni intruzi byli częstą złą złą wojska. Gdy na początku lat dziewięćdziesiątych zlikwidowano poligon, ludzie wzięli swoisty odwet. Wojsko w celu utworzenia poligonu rozebrało kilka wiosek, teraz ludzie rozebrali poligon. Różnego rodzaju sprzęt wojskowy pozostawiony na poligonie (np. samochody – rozbierane na części) sprzedawano na złom lub brano do własnego użytku. Płyty betonowe ze schronów okazały się świetnym materiałem budowlanym. Pozdejmowane wieże strażnicze można dziś odnaleźć jako gołębniki.

Po zlikwidowaniu poligonu na bagnach obok Małgi utworzono rezerwat przyrody „Małga” o powierzchni 147 ha⁵⁷. Rezerwat ten pod względem przyrodniczym tworzą rozległe turzycowiska, trzcinowiska, a także zarośla wierzbowo-brzozowe. Jest to ważne miejsce gniazdowania wielu ptaków wodno-błotnych, a także duża ostoja o znaczeniu krajowym i europejskim wędrownych i nielegowych żurawi. Swoje legi odbywają tu między innymi: łabędzie, żurawie, czajki, bekasy ksyżki, ginące cietrzewie, kureczki nakrapiane, derkacze. Rezerwat „Małga” jest największym w byłym województwie olsztyńskim skupiskiem cietrzewi. Nieregularnie gniazdują tu bardzo rzadkie na Mazurach błotniaki popielate. Stałymi gośćmi w rezerwacie są orły bieliki, gniazdujące w sąsiedztwie orliki krzykliwe, ponadto czaple siwe, bociany czarne, przelotne bataliony, brodziec leśny i wiele innych. Rezerwat „Małga” jest ważną ostoją przelotnych żurawi. W czasie jesiennych wędrówek nocuje tu do 1500 tych ptaków. Jest to także ostoja wielu ssaków – teren ten zasiedlają bobry, wydry, wilki.

Dziś Małga jest wymarłą wioską. Człowiek na stałe tu już raczej nie wróci. Samotna wieża kościelna jest symbolem minionego życia, które istniało jeszcze 50 lat temu. Ale to już jest historia – historia, która z Małgą obeszła się okrutnie.

⁵⁷ Opis przyrody rezerwatu „Małga” zaczerpnąłem z: M. Szymkiewicz, *Rezerваты przyrody i miejsca chronione ziemі szczecińskiej i jej obrzeży*, Rocznik Mazurski, 1997, t. 2, s. 92.

ANEKS

Nazwiska dorosłych mieszkańców Małgi oraz ich zawody według stanu z 1926 r.*

Arendt Martin, gospodarz	Leyk Max, właściciel majątku
Badorrek Friedrich, chłop małorolny**	Przeganisko
Badorrek Johann, gospodarz	Lipka Samuel, chłop małorolny
Bartnik Daniel, stolarz	Loch Michael, chłop małorolny
Beckmann Wilhelm, chłop małorolny	Lork Emil, gospodarz
Bloch August, gospodarz	Mack Friedrich, chłop małorolny
Bohn Oskar, nauczyciel	Mack Wilhelm, cieśla, sołtys
Boettcher Samuel, chłop małorolny	Matrisch Wilhelm, chłop małorolny
Brenda Friedrich, gospodarz	Mrowiński Johann, gospodarz
Brener Samuel, gospodarz	Napierski Johann, chłop małorolny
Chilla Michael, gospodarz	Nowak Friedrich, chłop małorolny
Choyka Friedrich, chłop małorolny	Nowak Gottlieb, chłop małorolny
Domnik Gottlieb, chłop małorolny	Nowak Wilhelm, chłop małorolny
Dreyer Richard, karczmarz, sędzia pokoju, komendant straży pożarnej	Pelka Karolina, wdowa
Ferrenz Adam, chłop małorolny	Pell Gottlieb, chłop małorolny
Fidorra Gustaw, gospodarz	Pidun Adam, chłop małorolny
Fromferra Michael, gospodarz	Pifan Michael, chłop małorolny
Freynik Gustaw, gospodarz	Rogalla Gottlieb, pomocnik pocztowy
Grabowski Johann, gospodarz	Roschan Albert, gospodarz
Grzybeck Johann, gospodarz	Samonski August, gospodarz
Gunia Christoph, gospodarz	Sokolies Adam, gospodarz
Gunia Friedrich, agent pocztowy	Stach Gottlieb, chłop małorolny
Jabłoński Wilhelm, gospodarz	Stumm Friedrich, gospodarz
Joachim Friedrich, chłop małorolny	Stumm Gottlieb, gospodarz
Joachin Gustaw, piekarz, prowadził sklep	Subel Wilhelm, gospodarz
Kapsa Friedrich, gospodarz	Symankowiś Hermann, gospodarz
Kenzy Karol, gospodarz	Szczepanek Friedrich, gospodarz
Kolk Gottlieb, gospodarz	Thomzik Johann, kowal
Kolk Wilhelm, gospodarz	Traß Gottlieb, gospodarz
Krzischik Adolf, gospodarz	Turowski Friedrich, chłop małorolny
Kulinna Johann, chłop małorolny	Wizenty Johann, robotnik
Laskowski Julius, chłop małorolny	Waschowiś Gottlieb, gospodarz
Lewandowski Friedrich, gospodarz	Wischnewski Wilhelm, gospodarz
	Wysk Karl, gospodarz

Źródło: *Adreßbuch des Kreises Neidenburg 1926, Der Kreis Neidenburg. Ein ost-preußisches Heimatbuch*; relacja Marty Sienkiewicz z domu Mack; plan *Malga. Kreis Neidenburg*.

* Różnice między spisem a danymi zawartymi w innych częściach pracy wynikają z faktu, iż pozostała część pracy nawiązuje do okresu tuż przed wybuchem II wojny światowej. Mieszkańców wymienionych w spisie należy traktować jako głowy rodzin.

** Być może chodzi tu o robotników rolnych lub zagrodników.